
GYORS TÉNYKÉP

A CENTRUM-PERIFÉRIA RELÁCIÓK BUDAPEST ÉS RÁKOSVIDÉK KÖZÖTT (1872–1990)

AVAGY

EGY INTEGRÁCIÓS FOLYAMAT TANULSÁGAI¹

(The Centre-Periphery Relations between Rákosvidék
and Budapest [1872–1990]

or Else

the Moral of an Integration Process)

BUSKÓ TIBOR LÁSZLÓ

Kulcsszavak:

centrum-periféria reláció integráció Rákosvidék

A cikk négy, ma már a főváros XVII. kerületét alkotó település – nevezetesen Rákoscsaba, Rákoshegy, Rákosliget és Rákoskeresztúr, vagy egyszerűbben: a „Rákosvidék” – 1872-től 1990-ig terjedő történetét vizsgálja meg, miközben kiemelt figyelemmel kíséri a fent említett községek és Budapest kapcsolatainak változásait. Amellett érvelünk, hogy Budapest és környékének kapcsolatrendszere felfogható egy olyan speciális centrum-periféria relációként, melynek kezdőpontját a funkcionális kapcsolatok észrevehető felerősödése, végpontját pedig a nagyvárosi centrumba való teljes – a legkülönbözőbb gazdasági, társadalmi és térszerkezeti dimenziókat magában foglaló – integráció jelöli ki, pontosabban fogja kijelölni, hiszen az integrációs folyamat egyelőre nem tekinthető befejezettnek.

Az 1867-es kiegyezés után Pest-Buda (illetve az 1872. évi XXXVI. törvénycikk után az egyesült Budapest) fejlődésében egy minőségileg új szakasz kezdődött el: néhány évtized alatt megszületett egy modern értelemben vett nagyváros, amelynek fejlődése mind a mai napig töretlen maradt. Várható, hogy egy Budapesthez hasonló, egyre terjeszkedő és súlyát tekintve mind jobban erősödő főváros komoly hatással lehet a vele közvetlen szomszédságban lévő agglomerációs településekre. És csakugyan: bizonyos gazdasági és társadalmi változások már a századfordulón nyilvánvalóvá tették, a főváros és környéke egyre erősödő funkcionális egységet alkot: megszületett Nagy-Budapest fogalma². Az 1949. évi XXVI. tc. – ami már közigazgatási értelemben is a fővároshoz csatolta az agglomeráció 23 települését³ – nem sokat változtatott ezen. Amellett, hogy újabb és újabb települések kerültek a növekvő főváros vonzáskörzetébe, a már közigazgatási értelemben Budapest részévé vált külvárosi területeket sem integrálta magába automatikusan a főváros: a nagyváros és környezete közötti kapcsolatok 1950 után Nagy-Budapest területén belül is folytatódtak.

Maga a Nagy-Budapest problémakör tehát egy egész sor kérdést vethet fel, mint például: melyek azok a tényezők, amelyek hatására az agglomerációs települések fokozatosan a főváros vonzáskörébe kerültek? Milyen gazdasági, társadalmi és térszerkezeti következményekkel járhat a főváros közelsége? Elvezethetnek-e ezek az aszimmetrikus kapcsolatok a városiasodáson keresztül a környék teljes integrációjához? A most következő tanulmány ezekre a kérdésekre kíván választ adni, mégpedig a nagy-budapesti agglomeráció egy kiragadott részének a példáján keresztül: négy, ma már a főváros XVII. kerületét alkotó település – nevezetesen Rákoscsaba, Rákoshegy, Rákosliget és Rákoskeresztúr, vagy egyszerűbben: a „Rákosvidék” – sorsát figyelemmel kísérve amellet próbálunk érvelni, hogy *Budapest és környékének kapcsolatrendszere felfogható egy olyan speciális centrum-periféria relációként, amelynek kezdőpontját a funkcionális kapcsolatok észrevehető felerősödése, végpontját pedig a nagyvárosi centrumba való teljes – a legkülönbözőbb gazdasági, társadalmi és térszerkezeti dimenziókat magában foglaló – integráció jelöli ki*⁴. A tanulmány kulcsfogalmai tehát: *centrum-periféria reláció és integrációs folyamat*. A következőkben először a fenti fogalmak használatának jogoságát próbáljuk megindokolni.

Ha az imént arról beszéltünk, hogy a vizsgált időszak során a fejlettebb főváros fokozatosan magába integrálja, „városiasodottá” teszi környékét, akkor helyesnek tűnik, ha kettejük viszonyát a (fejlettebb) centrum és a (fejletlenebb) periféria kapcsolatának logikai alapzatán vizsgáljuk. Ehhez azonban tisztáznunk kell, használhatjuk-e a kifejezést a nagyvárossal és környékével kapcsolatban? Leginkább azért, mert eddigi legnagyobb hatású alkalmazása *Immanuel Wallerstein* nevéhez fűződik, aki világgazdaságú szintű „centrumokról”, illetve „perifériákról” beszélt (*Wallerstein* 1983). *Rechnitzer János* most következő értelmezése – már csak azért is, mert kifejezetten a városi rendszerekkel kapcsolatban használja őket – segíthet megoldani a problémát: „A történelmi tapasztalatok alapján az innovációk keletkezésének különösen kedveznek a nagy és a dinamikus városi rendszerek. Kimutatható, hogy erős pozitív kapcsolat van egyrészt a városnagyság és a városodottság foka, másrészt az innovációk elterjedése között. Az innovációkat koncentráló régiókat (magrégiók) centrumnak, míg az összes többi területet perifériának tekinthetjük.” (*Rechnitzer* 1994, 166) Az, hogy a főváros 1872-es születésétől kezdve innovációs térségnek tekinthető, nem kétséges: a főváros kiemelt helyzete, innovációs (centrum) szerepe 1872-től jottányit sem mozdult el. Ha tehát elfogadjuk a városi rendszerek innovációs szerepét – márpedig ez *Rechnitzer* szerint is empirikus tény – akkor modellünk használata kétségtől valószínűleg jogosnak mondható.

A centrum-periféria relációk időbeli dimenzióit jellemző „integrációs folyamat” kifejezésnek sem árt kissé árnyaltabb tartalmat adni. *Rechnitzer* szerint a centrum kezdetben kikényszeríti a periféria szervezeti függését, s ez – különböző visszacsatolási hatásokkal együtt – a centrum és a periféria közötti különbségek növekedését fogja okozni. Ezt követően azonban „a centrum innovációi előbb-utóbb a periférián is bevezetésre kerülnek”, ugyanis „a periféria lakossága tudatára ébred függőségének” és „ha a konfliktusok levezetése a centrum elitjének érdekében áll, akkor meg-

gyorsítja az innovációk terjedését...” (Rechnitzer 1994, 167). Centrum és periféria között tehát bonyolult hatalmi és gazdasági kölcsönhatások játszódnak le, amelyek egyes tanulságait akár modellünkbe is beilleszthetjük. A következőkre gondolhatunk: Nemes Nagy József nyomán megkülönböztethetjük – a térbeli elhelyezkedésen alapuló „helyzeti” centrum-periféria relációk mellett – az úgynevezett „fejlettségi (gazdasági)”, illetve a „hatalmi (társadalmi)” relációkat (Nemes Nagy 1998). Mindezek nyomán az integrációs folyamatot máris két, egymástól markánsan eltérő szakaszra oszthatjuk fel: (1) A Kis-Budapest létrejöttétől (1872) Nagy-Budapest létrejöttéig (1950) tartó szakaszra, amikor is a „hatalmi centrum” (vagyis a székesfőváros) hatása, érdekei – a közigazgatási egység híján – még csak közvetetten érvényesülhettek, illetve (2) az 1950-től 1990-ig (vagyis a rendszerváltásig) tartó időszakot, amikor a „hatalmi centrum” a közigazgatási egység megvalósulása után már sokkal közvetlenebb módon befolyásolhatta – és a szocialista jellegű központosított várospolitikára jellemző módon befolyásolta is – a „fejlettségi” vagy „gazdasági” eredetű centrum-periféria relációk tendenciáit.

Az első szakasz: 1872–1950

Az 1872–1950 közötti időszakban Rákosvidék – a klasszikus városökológia fogalmaival szölvé – betagozódik a *mezőgazdaság városellátó övezetébe* és az *ingázók övezetébe*, vagyis a budapesti agglomeráció részévé válik. A most következőkben először egyenként fogjuk megvizsgálni a városellátó-, illetve az ingázó-övezet kialakulásának okait és jellegzetességeit, majd pedig áttekintjük, milyen változásokkal járt mindez Rákosvidék hagyományos térszerkezetére nézve.

Rákosvidék mezőgazdaságának beilleszkedése a városellátó övezetbe

Pest-Buda (1873-tól Budapest) már jóval a XIX. század második felében megkezdődő rohamos fejlődése előtt piaca volt a szomszédos településeknek, noha a környék terményeinek fővárosba vitele ekkor még kétségkívül alárendelt szerepet játszott⁶. A változást Pest-Buda mind erőteljesebb növekedése hozta meg. Egyrészt a város művelhető területei a XIX. század közepéig csökkenni kezdtek, másrészt a rohamosan duzzadó népesség egyre több éhes száját – következésképpen keresletet is – jelentett a környék termelőinek a számára. A XIX. század második felétől azután egyre inkább megváltozott a kereslet jellege is. A városi életmód egyre inkább megkívánta a zöldségek, gyümölcsök piacra vitelét. Egyes hagyományos termények (például a gabonafélék) részaránya visszaesett: Budapest a dualizmus első évtizedeiben az élelmiszeripar világszínvonalú városává vált, s került a villámgyorsan kiépülő közlekedési hálózat – elsősorban a vasút – gyűjtőpontjába. Hatalmas malmaiba az egész ország – s nem is csak az ország – területéről szállították a gabonát. Ilyen körülmények között a város környéki gabonaellátó övezet jelentősége lecsökkent, s a nehezebben szállítható, a helybeli termelési hagyományokhoz, szakértelemhez erősebben kötődő növények szerepe lett igazán fontos.

A fővárosi piac kihívására Rákosvidék két uralkodó termelési formája, a nagybirtok és az önálló parasztgazdaság különbözőképpen reagált. Nyilvánvaló, hogy a gabonaellátó övezet jelentőségének csökkenése elsősorban a hagyományos gazdálkodást folytató helyi nagybirtokokra gyakorolt negatív hatást: századunk harmincas éveire Rákosvidék valamennyi hagyományos nagybirtoka fokozatosan elsovadt. Ez a folyamat a keletebbi község területén, Rákoscsabán (a báró Laffert-család birtokán) kezdődött el hamarabb. Az 1860-tól 1884-ig a család fejének számító *Laffert III. Antal* báró olyan méretű adósságokat örökölt, hogy az már önmagában is lehetetlenné tette a hagyományos termelést folytató birtok modernizációját (*Szánthó* 1912, 34). A pénzügyi nehézségeket végül is a főváros robbanásszerű fejlődésének kezdete, illetve az ennek hatására megemelkedő földárak oldották meg: 1881-ben *Laffert III. Antal* báró birtokának egy részét felparcelláztatta (*Ilona-telep*), s ezzel végérvényesen utat nyitott mind a nagybirtok bomlásának, mind pedig a felparcellázott területre érkező betelepülőknek (*Szánthó* 1912, 210). A báró utódai azután folyamatosan parcelláztatták fel az egykori nagybirtok újabb és újabb darabjait: az *Ilona-teleppel* párhuzamosan az ún. *Antal-telep*⁷, 1907 környékén pedig a *Matild-* és a *Mirák-telepek* jöttek létre (utóbbi három telepet szokták egységesen *Újtelep*nek nevezni), az első világháború után pedig a *Bolza-telep* (1924–26), *Vangel-telep* (1930–31) (*RHGY* 74.2.961), illetve a *Schell-telep* (főleg 1933) (*Fővárosi Levéltár* V.711.a. 2/1933 kgy 190/933 elölj.) felparcellázása semmisítette meg a helyi nagybirtok maradványait.

Hasonló sorsra jutott a Rákoskeresztúr területén elhelyezkedő *Wenkheim* bárók birtoka: földjeit 1880-ban a tulajdonos kénytelen volt eladni egy *Fuchs Ignác* nevű zsidó vállalkozónak (*Zsemley* 1938, 301). *Fuchs* a legkevésbé sem volt hasonló a környék hagyományos földesuraihoz: inkább azoknak a telekspekulánsoknak a prototípusa volt, akik rohamléptekkel vásárolták össze a Budapest környéki, egyre kedvezőbb értékű földeket. *Fuchs* már egyértelműen arra várt, hogy a földárak olyan mértékig szökjenek fel, amely már kívánatossá teszi a birtok parcellázását. Ezek a feltételek a múlt század végén értek meg. *Fuchs* 1893-as parcellázása a Rákoskeresztúrtól délre fekvő Rákoshegy alapjait vetette meg (*Zsemley* 1938, 301), míg egy másik – Rákoskeresztúr északi határában elhelyezkedő – birtoktestét 1897-ben a *Munkás-Otthon Szövetkezet* számára adta el, hogy az felparcelláztassa a későbbi Rákosliget területét (*Kovács* 1997, 4). A *Fuchs*-örökösök XX. századi parcellázásai során azután az egykori nagybirtok itt is teljesen megsemmisült.

A másik rákoskeresztúri nagybirtok válságtünetei valamivel később jelentkeztek. A múlt század második felében a rákoskeresztúri *Podmaniczky-* (később *Vigyázó*) birtok még kétségkívül prosperált. Az 1895-ös mezőgazdasági összeírás arról tanúskodik, hogy miközben a *Laffert*-örökösök birtoka (a haszonbérleteket nem számítva) 521 katasztrális holdra zsugorodott, addig a rákoskeresztúri határban 3013, míg Rákoscsabán további – épp a *Laffertektől* felvásárolt (*Szánthó* 1912, 35) – 783 hold föld volt a *Vigyázó* család birtokában (*A magyar korona...1897*, 246–247). A bomlási folyamat tehát késett, de elkerülhetetlen volt: bár a *Vigyázó*-birtokon a századfordulóra egy jelentős gabonatermesztő gazdaság található, olyan felszerelt-

séggel, amit a szomszédos Rákoscsabán hiába keresnénk⁸, nem tudunk arról, hogy a nagybirtok urai kísérletet tettek volna arra, hogy a legbelterjesebb – és a városellátó övezetnek leginkább megfelelő – termelési módot, a szántóföldi zöldségtermesztést meghonosítsák birtokukon. Ehhez a feudális maradványokkal terhelt nagybirtok feltehetően túlságosan is rugalmatlannak bizonyult. Pedig ez a lépés feltétlenül szükséges lett volna, hiszen a rohamosan bővülő vasúthálózat nemcsak a Vigyázó grófok gabonáját szállította egyre nagyobb méretekben a budapesti piacra, hanem az ország más birtokosaiét is. A szállítási költségek rohamosan estek, a gyenge, homokos talajú Rákoskeresztúr pedig elveszítette városközeli helyzetéből fakadó előnyét. Az utolsó Vigyázó gróf, Ferenc 1928-as halálakor egy több sebtől vérző, adósságoktól terhelt birtokot hagyott a Magyar Tudományos Akadémiára, amely a termelés helyett a már bevált utat választotta: 1930-tól megkezdődött a Rákosliget, illetve Rákoskeresztúr nyugati határában fekvő akadémiai földek parcellázása (*Fővárosi Levéltár V.711.a. 48/930 kgy 7216/930. előlj.*).

A városellátó övezetbe való betagozódást tehát a nagybirtok nemcsak, hogy nem hajtotta végre, de a harmincas évek végére teljesen eltűnt a Rákos menti mezőgazdasági övezetből. A megváltozott körülményekhez való alkalmazkodást így a közép- és kisbirtoknak kellett végrehajtania. Ennek megfelelően a XIX. században Rákosvidéken is megkezdődött a parasztgazdaságok differenciálódása: a jobb minőségű földekkel rendelkező, élelmesebb gazdák meg tudtak felelni a fővárosi fellelvő piac megváltozott igényeinek, sok helyütt növelték birtoktesteiket és jelentős haszonra tettek szert. A többiek ellenben maradtak törpebirtokosok, vagy ha csekély földjüktől is kénytelenek voltak megválni, akkor az agrárproletariátus számát gyarapították: a XIX. század végétől pedig egyre többen szakadtak ki végérvényesen a mezőgazdaságból, s voltak kénytelenek valamelyik fővárosi üzemből munkát keresni. Ez a jelenség azonban már inkább az „ingázók övezeténél” érdemel figyelmet. Térjünk rá tehát a városellátó övezet kialakulásának ismertetésére.

Azt mondhatjuk, hogy a helybeli nagygazdák főleg az árutermelő kertgazdálkodáson, illetve a szántóföldi zöldségtermesztésen keresztül kapcsolódtak be a fővárost ellátó mezőgazdasági övezetbe (Boross 1956). Elszórt utalások szerint ugyan már a múlt század második felétől jelentős mennyiségű zöldségtermesztés folyt Rákoskeresztúron és Rákoscsaba területén⁹, de a tömeges árutermelés alighanem a két világháború között bontakozott ki. Ennek alapfeltételét jelenthette az ipari méretű felvásárló piac. Boross Marietta az első világháborút követő időszakra teszi a budapesti konzervgyárak felfutását. Különös figyelmet érdemel a Kerepesi úton létrehozott ún. *Pillangó-gyár* (Zsemley 1938, 152), ami – földrajzi elhelyezkedésénél fogva – jelentős felvásárlója lehetett a rákoskeresztúri, illetve a rákoscsabai paradijsomnak is. Mindez előbb-utóbb a beszerzés és az értékesítés hagyományos formáit is megváltoztatta. Sinkovicsné (1987) az ipari felvásárlás megjelenéséhez köti a rákoskeresztúri árutermelő parasztság érdekvédelmi szövetségének, a *Gazdakör*nek a megjelenését. A Gazdakör megjelenése a második világháború előestéjén, 1940-ben ment végbe (*Fővárosi Levéltár IV. 1427.*). Magát a termelést ettől kezdve gondos szerződések szabályozták: a paraszt jó előre megállapodott, hogy a tőle kapott ma-

gokért cserébe mennyi paradicsomot köteles átadni a vállalat számára: ez a mennyiség katasztrális holdanként egységesen 60 mázsa volt. A fennmaradó részt azután szabadon értékesíthette a paraszt (*Sinkovicsné* 1987, 39-40).

Mindezek arra mutatnak, hogy Rákosvidék ekkorra teljesen betagozódott a főváros környéki ellátó övezetbe. Fent már utaltunk a paradicsom kiemelt jelentőségére. Bár korabeli adatok nem maradtak fenn, az a tény azonban, hogy 1957-ben a XVII. kerület összes zöldségtermesztő földjének a paradicsom 82%-át tette ki (*Budapest Statisztikai Évkönyve* 1957, 184), valószínűsítheti, hogy a két világháború között Rákosvidék a főváros környéki paradicsomtermesztő körzetbe sorolható. Az általunk vizsgált területet azonban hiba lenne egyértelműen az árutermelő monokultúrák közé sorolni: az első világháború után ugyanis – főleg Rákoskeresztúron – egyre nagyobb méreteket öltött a saláta termesztése. *Sinkovicsné* beszámolója szerint ez még a paradicsomnál is nagyobb hasznot hozott, bár – igaz, ami igaz – sokkal nagyobb szakértelmet igényelt. *Haltenberger Mihály* (1947, 7-8) már úgy említi Rákoskeresztúrt, mint a környék vezető salátafelszállítóját.

Elmondhatjuk tehát, hogy a hagyományos termelést folytató nagybirtok megsemmisülésével, illetve a belterjes zöldségtermelő kultúrák elterjedésével a második világháború előestéjén Rákosvidék mezőgazdasága elfoglalta helyét a főváros közvetlen ellátási övezetében. A most következőkben a centrum-periféria relációk egy másik dimenzióját vizsgáljuk: nevezetesen azt a folyamatot, ahogy a fővárosból kiköltözők, illetve a mezőgazdaságból kiszakadó helyi lakosok hatására létrejön a Rákos menti „ingázó-övezet”.

Az „ingázó-övezet” kialakulása

Ingázáson a szakirodalom általában azt a jelenséget érti, amikor a dolgozó munkaes lakóhelye nem ugyanazon a településen helyezkedik el. Mivel a munkahely- és a lakóhely közötti távolság Rákosvidék és Budapest esetében egyáltalán nem elhanyagolható – még a Rákoskeresztúrhoz legközelebb eső rákosi-kőbányai ipartelep is 5-10 km választja el térségünktől –, a korszerű közlekedés kiépülését méltán nevezhetjük az ingázó-övezet elengedhetetlen feltételének. Ez korszakunkban a vasúthoz köthető: Rákosvidék két vasúti fővonal harapófogójában fekszik: északon a *hatvani*, délen pedig az *újszász-szolnoki* vonalak határolják. Mivel ezek közül az első vonal 1867-ben, míg a második 1882-ban nyílt meg (*Tisza* 1996, 99; 101), első nekifutásra ezeket a dátumokat az agglomerációba való bekapcsolódás időpontjainak is tekinthetjük. Ezt a kijelentést azonban kissé pontosítanunk kell: a kitelepüléseket ugyanis nem az egyes vasútvonalak megnyitása, hanem az a díjszabási forradalom indította el, amit a korabeli zsargon egyszerűen a „*zónatarifa bevezetésének*” nevezett. Az 1889-ben bevezetett zónatarifa lényege röviden az volt, hogy a vasutak erőteljesen csökkentették a rövid és hosszú távú utazások viteldíjait. Példának okáért az első, illetve második állomásig tartó út 70, illetve 90 krajcáros viteldíjra 10, illetve 15 krajcárra mérséklődött (*Udvarhelyi* 1996, 22-23). Az ehhez hasonló kedvezmények minden bizonnyal döntő lökést adtak a kitelepüléshez. Csak egy beszé-

des adat ennek empirikus alátámasztására: Rákoshegy területét az újszászi vonal megnyitásának előestéjén, 1880-ban vette meg Fuchs, a parcellázást pedig 1893-ban kezdte el, tehát akkor, amikor a zónatarifa a kitelepülést már kifizetődővé tette. A vasút azonban csupán a szükséges, de korántsem az elégséges feltétel: az ingázások csak akkor indulnak meg, ha az emberek jelentős számban rákényszerülnek arra, hogy különböző településeken lakjanak és dolgozzanak.

S hogy melyek ezek a kényszerítő okok? Emlékeztetnék arra, hogy az ingázóknak két típusa alakult ki Rákosmentén: a mezőgazdasági termelésből kiszakadt kisegzisztenciák, illetve a zömükben a fővárosból kiköltöző betelepülők. A parasztgazdaságok differenciálódásáról – tehát arról a folyamatról, amely azt eredményezte, hogy mind többen kényszerültek valamelyik fővárosi üzemben megélhetést keresni – már fentebb szoltunk. Itt most elégedjünk meg két számszerű adattal: a foglalkoztatási átrétegződés leginkább 1920–1941 között gyorsult fel, amikor is a két tradicionális agrártelepülésen (tehát Rákoscsabán és Rákoskeresztúron) 324 kereső hagyta el a mezőgazdaságot (Az 1920-as népszámlálás II. 92–93; Az 1941-es népszámlálás I. 1975, 30–31). A fővárosi centrum szerepe tehát ebben az esetben kettős: egyrészt – az árutermelés lehetőségeit megteremtve – elősegítette a parasztbirtokok differenciálódását, másrészt a verseny veszteseit éppen a rohamosan terjeszkedő fővárosi ipar szívta fel.

Még ennél is nagyobb a fővárosból kitelepülők jelentősége. Hogy mást ne említünk, Budapest környékének népessége 1869 és 1944 között 22 ezer főről 600 ezer főre nőtt (Zoltán 1981, 13–25). Ez olyan jelentős növekedés, hogy bizonyosan nem magyarázható csupán a helyi természetes szaporodással. Mint már rámutattunk, a vasút megépülése és a zónatarifa bevezetése lehetővé tette a tömeges kitelepülést a környékre, így Rákosvidékre is. Az azonban kevésbé világos, hogy a fővárosiak egy jelentős hányada miért kényszerült az elővárosi térségbe költözni. Már csak azért sem, mert a klasszikus városökológia alapján azt várhatnánk, hogy a XIX. század végétől Budapest területén – párhuzamosan a társadalmi-gazdasági fejlődéssel és a népesség növekedésével – csökkenő beépítési intenzitású, többé-kevésbé homogén övezetek jöjjenek létre, vagyis a város többé-kevésbé egyenletesen terjeszkedjen közigazgatási határai felé, majd ezek elérésekor azon túl is. Ehelyett azt találjuk, hogy Budapest területén szokatlanul sok beépítetlen terület maradt még akkor is, amikor a környék fejlődése már hatalmas mértékben megindult¹⁰. Csanádi Gábor és Ladányi János ezzel kapcsolatban helyeslően idézi például Thirring Gusztáv következő megfigyelését: „A népesség felhalmozódása nem történik egy belső mag körül, melytől kifelé a népesség sűrűsége fokozatosan és szabályszerűen csökkennék.” (Thirring 1935–37, 77) Óhatatlanul felmerül a kérdés: miért alakult ki ez a torzulás?

Arról, hogy Nagy-Budapest egészségtelen fejlődésének fő oka a székesfőváros telekpolitikája, kiterjedt korabeli és mai irodalom szól. Már Lord Albert (1901) felhívta a figyelmet arra, hogy a fővárosi építési övezetek telekminimumai túlságosan magasak ahhoz, hogy azokon családi házak épüljenek, legfeljebb nagy méretű bérkaszárnnyák hozhatók létre rajtuk. Ennek egyenes következménye, hogy a főváros polgárságának egy része – ha nem akart bérkaszárnnyába vonulni – kénytelen

volt a főváros közigazgatási határain kívülre költözni. Az állam és a főváros pedig néhány kivételtől eltekintve vajmi keveset tett ez ellen. S hogy miért? Erre a kérdésre csak az újabb kutatások alapján kezd körvonalazódni a válasz. Az utóbbi időben ugyanis mind többen teszik felelőssé az államot, illetve Budapest főbb tisztségviselőit az áldatlan állapotok kialakulásáért. Úgy tűnik, az agglomeráció gyors fejlődése, a kiköltözések azzal is magyarázhatók, hogy bizonyos érdekcsoportoknak komoly hasznuk származott abból, ha a fővárosi telkek és lakbérek árai magasak maradtak. *Csanádi és Ladányi* (1992) már megkockáztatta, hogy a bérházépítő földbirtokos és pénzarisztokrácia érdekeivel esett egybe a főváros lakbérfelhajtópolitikája. Még egyértelműbbnek látszik a helyzet az ún. *telekspekuláció* esetében. Ez abból állt, hogy az élelmes vállalkozók ingatlantulajdonra tettek szert a főváros beépített részének határában, de ahelyett, hogy beépítették volna, inkább a kivárássra rendezkedtek be: megvárták, amíg olyan magasra szöknek a telekárak, hogy az már különösen jövedelmezővé tegye a továbbadást vagy a beépítést (a jelenséget részletesen tárgyalja *Forbát* 1906). A kortársak az ún. *betterment* (vagyis a telekérték-növekedési adó) bevezetését szorgalmazták, hiába. Ez nem csoda, hiszen részben maga az állam vált jelentős telekállomány tulajdonosává (*Gyáni* 1992, 24), *Déry A.* (1995) alapján pedig tudjuk, hogy a város építését felügyelő *Fővárosi Közmunkák Tanácsának* bizonyos tagjai egyértelműen az ingatlantulajdonosok közé tartoztak. Az első világháború után – a spekulációs jelenségek változatlan fennállása mellett – többek között a trianoni határokon túlról érkezők lakáshoz juttatása, majd pedig a nagy gazdasági válság növelte tovább a problémákat. Az eredmény: a múlt század végétől a második világháború kitöréséig bevándorlók szinte folyamatosan érkeztek Rákosvidékre.

S hogy mit jelentett mindez Rákosvidék területén? Ha röviden kívánjuk összefoglalni korszakunk betelepüléseinek történetét, akkor durván két, eltérő jellegzetességekkel bíró időszakot különíthetünk el: a „nyaralótelepek” és a „tisztségviselőtelepek” korát (az első világháborúig), valamint a „tömegtelepek” korát (a Horthy-korban). Jellemezzük most mindkettőt külön-külön.

1) Első időszakunkat a kisebb méretű telepek, illetve magasabb társadalmi státuszú lakosság betelepülése jellemezte. A telepek első magjait általában még csak nem is a fővárosi telekpolitika áldatlan állapotai elől menekülő kisegyzisztenciák, hanem a nyugalomra és a jó levegőre vágó tehetősebb nyaralók hozták létre. Ezek egy része azután olyannyira megszerette a kellemes vidéki környezetet, hogy rövidesen állandó lakossá vált. Az így létrehozott telepek legjellemzőbb példája a „vilaszerű” beépítéssel – a korabeli adatok szerint kb. 600 négyszögöles telkekkel – jellemezhető Zsófia-telep (a későbbi Rákoshegy), Rákoskeresztúr határától délre (*Újabb telkek...* 1897, 4). Hasonló jelenség figyelhető meg Rákoscsaba-Újtelep egyes területein, főleg a korán parcellázott Antal-telepen is¹¹. A huszadik század első évtizedében azután fordult a kocka: a tehetősebb nyaralók helyett mind több és több (egyelőre még viszonylag polgárosult) kisegyzisztencia – főleg tisztviselő – telepedett le Rákosvidéken. Az Újtelephez tartozó Matild- és Mirák-telepek

parcellázásának adatai – átlag 200 négyszögöles telkek (Szánthó 1912, 210) – például már nyomokban sem emlékeztetnek Zsófia-telep „villaszerű” beépítésére. Még érdekesebb Rákosliget kialakulásának története: mint már mondtuk, a későbbi Rákosliget területét 1897-ben a Munkás-Otthon Szövetkezet parcelláztatta, s ezért nem meglepő, hogy első lakói maguk is munkások voltak. Az 1900-as évek első, válsággal terhelt éveiben azonban ezek a munkások képtelenek voltak fizetni törlesztési részleteiket, és elhagyták a telepet (Zsemley 1938, 318). Helyükre általában tisztviselők költöztek, s rövidesen ők alkották Munkás-Otthon telep törzslakosságát.

Az így formálódó Rákosvidék jellegzetességeit alapvető módon meghatározta a betelepülők és az őslakosok kapcsolata. Ennek durván két formáját különíthetjük el: a szegregációs és az integrációs magatartásmintát. A szegregációs jelenségek főleg a két Rákoskeresztúrhoz tartozó telepen, a későbbi Rákoshegyen és Rákosligen voltak jellemzők. Ennek magyarázatát leginkább abban kereshetjük, hogy a nemzetiségiek – főleg szlovákok – által lakott Rákoskeresztúrra nem szívesen költöztek betelepülők, s ezért maguk a telepek már a kezdet kezdetén térbelileg is elkülönültek az anyaközségtől. A folyamat később sem változott meg érdemben, sőt: az őslakosok és a betelepülők közötti kulturális különbségek, valamint az a nagyon is prózai ok, hogy Rákoskeresztúr pénzügyileg is megpróbálta kihasználni az adóképesebb lakókkal rendelkező telepeket végül Rákosliget 1907-es és Rákoshegy 1921-es elszakadásához vezetett (Az elszakadást megelőző vitákról: *Megint...* 1904, 2; *Fővárosi Levéltár V. 712.a 2783 kig/925 2kg/926*). Látni fogjuk, hogy a teljessé vált szegregációs folyamat mind a mai napig megszabja Rákosvidék arculatát.

Most pedig essék néhány szó az integrációs magatartásmintáról, amely Rákoscsaba-Újtelep első világháború előtt parcellázott részeire összpontosult. Úgy tűnik, a magyarok lakta Rákoscsabán őslakosok és betelepülők között bizonyos közeledés jött létre¹², ez pedig rövidesen a község modernizációjában is megmutatkozott. Csak néhány példa erre, a teljesség minden igénye nélkül: 1910–11-ben – nagyjából egy időben Rákoshegygel és Rákosligettel – megindult az Antal- és a Matild-telepen a vízvezeték-hálózat kiépítése (*Vízvezeték...* 1911, 3). Az integrációs jelenségek szempontjából fontos megjegyezni, hogy ebből a vízvezetékből nem csupán Újtelep, de – igaz, kisebb hányadban – a „rég” Rákoscsaba is kapott, mint az egy 1913-as cikkből kiderül (*Rákoscsaba vízvezetéke* 1913, 2). A villanyvilágítás kiépítését ugyanebben az időszakban tovább fokozta a képviselőtestület, gyaníthatóan az őscsabaiak által lakott területeken is (*Képviselőtestületi...* 1912, 3–4). A sort a korabeli újságcikkek alapján hosszan lehetne folytatni, de az előbbieket ismeretében felesleges: bátran elmondhatjuk, hogy – noha a modernizáció nem terjedhetett ki az anyaközség egészére – amikor 1912-ben egy újságíró Rákoscsaba hatalmas fejlődéséről, az új községházáról, a villaszerű Antal-telepi házakról, gondozott kertekről, villanyvilágításról, vízvezetékéről, gőztéglagyárról és az újonnan felépült református templomról írt (*Rákoscsaba fejlődése* 1912, 1), nem csupán Újtelep modernizációját, hanem egész Rákoscsabát dicsérte. A hagyományos szinten megrekedő Rákoskeresztúron és a modern, de kizárólag betelepülők által lakott Rákosligen,

Rákoshegyen kívül tehát egy átmeneti terület is kialakult: a bizonyos mértékben polgáriassá váló Rákoscsaba.

2) A „tömegtelepek” kora a Horthy-kor elején kezdődött el. Az a munkásság, amely a korábbi időkben főleg az agglomeráció iparosodottabb településein – Újpesten, Csepelen stb. – telepedett meg, ebben a korban elérte a külső részeket, így Rákosvidéket is¹³. Ezért a húszas évektől minden eddiginél nagyobb, romló színvonalú óriástelepek keletkeztek itt. Legjelentősebbekké a Rákoscsaba határában parcellázott területek váltak: elsősorban a Bolza-, Vangel-, végül pedig a Schell-telep hatására nőtt Rákoscsaba népessége 1920 és 1941 között 5919 főről 14 748 főre (Az 1920. évi népszámlálás I. 92–93; Az 1941. évi népszámlálás [Demográfiai...] 1947, 120–121). Kisebb mértékben ugyan, de hasonló folyamat játszódott le Rákoshegy déli területein is¹⁴. Magasabb egzisztenciájú egyének talán csak a közigazgatásilag Rákoskeresztúrhoz tartozó, de Rákosligettel teljesen egybeépült akadémiai területekre költöztek¹⁵.

A „tömegtelepek” korában a szegregációs jelenségek szinte teljesen egyeduralkodóvá váltak: a rohamléptekben növekvő, egyre alacsonyabb egzisztenciák által lakott településrészek már képtelenek voltak beilleszkedni az integrációs folyamatba. Míg a századforduló betelepülői fejlődést és polgáriassult életformát hoztak Rákoscsabára, addig a Horthy-kor tömegtelepeinek lakói már egyre inkább az anyaközségtől várták – legtöbbször hiába – a telep modernizálását¹⁶. Teljes szakításra persze itt nem kerülhetett sor: a fejletlenebb telep lakóinak még a csekély támogatás ellenére is érdekük fűződött ahhoz, hogy továbbra is az anyaközséghez tartozzanak. Az azonban jellemző, hogy Rákoscsaba utolsó és legnagyobb telepe, a Schell-telep (pontosabban annak déli, Rákoskertnek nevezett része) – noha mindvégig Rákoscsabához tartozott – már mint önálló falu vonult be a helyi emberek köz-tudatába.

Térszerkezeti konzekvenciák

A XIX. század hetvenes éveiben – tehát a betelepülések előestéjén – Rákosvidék térszerkezetét egyetlen NY–K irányú térszerkezeti tengely segítségével adhatjuk meg, amelynek Ny-i, fővároshoz közelebb fekvő oldalán Rákoskeresztúr, míg a másik, K-i végponton Rákoscsaba található. A „nyaralótelepek” és a „tisztviselőtelepek” korában ehhez a tengelyhez egy további, É–D irányú tengely zárkózott fel, amelynek középpontjában Rákoskeresztúr, míg É-i, illetve D-i végpontjában a két önállóvá váló telep, Rákosliget és Rákoshegy helyezkedett el. A harmincas évekig bezárólag a két tengely „holtterei” (beépítetlen részei) is kezdtek eltűnni, Ny-on az akadémiai parcellázások¹⁷, K-en pedig a rákoscsabai tömegtelepek megjelenésének következtében. Mindezek ismeretében Rákosvidék térszerkezete 1940 körül – rop-pant vázlatosan – az 1. ábrán látható.

1. ÁBRA

Rákosvidék térszerkezete (Spatial Structure of Rákosvidék)

Rákosliget

Régiakadémia-telep

Bolza-telep Vangel-telep

Rákoskeresztúr

Rákoscscaba

(Újakadémia-telep)

Rákoskert

Rákoshegy

Forrás: Saját szerkesztés.

A térszerkezeti vázlat megértéséhez a következőket kell figyelembe venni: a főváros és Rákosvidék viszonyát értelmezhetjük centrum-periféria relációként, de komoly hibát követnénk el akkor, ha elfelejtenénk, hogy a fővárosi centrum hatása Rákosvidéken belül is létrehozott bizonyos *belső* centrum-periféria relációkat. Ennek illusztrációjára bemutatunk két olyan infrastrukturális mutatót (1930-ból), amelyek elég nagy biztonsággal jelezhetik az egyes községek fejlettségi szintjét (1. táblázat).

1. TÁBLÁZAT

Rákosvidék közműellátottsága (1930) (Public Utilities of Rákosvidék)

A községek összes lakásának százalékában	Rákos- liget	Rákos- hegy	Rákos- csaba	Rákos- keresztúr	Összehasonlításul: Budapest
villanyvezeték	95,40%	63,90%	53,40%	38,40%	82,80%
vízvezeték	87,50%	50,40%	10%	1,70%	85,20%

Forrás: Szendy 1942, 161; 172.

Látható, hogy a két világháború közötti parcellázásoktól nem érintett Rákosliget már a húszas évek végén olyan szintű polgári arculatot alakított ki, amivel – egyedülálló módon – még a székesfőváros hasonló értékeit is képes volt meghaladni. Rákoshegy belső övezetét sajnos nem vagyunk képesek elkülöníteni, de feltételezhetjük, hogy itt is Rákosligethez hasonló viszonyok uralkodtak. Az összképet azonban erősen lerontja a mind jelentősebbé váló külső övezet: a gyors ütemben folyó parcellázásokat ekkor már nem tudta követni a község infrastrukturális fejlesztése. Még rosszabbak Rákoscscaba mutatói, különösen a vízvezetékeket figyelembe véve. Ezért egyaránt felelőssé tehető a növekvő tömegtelepek, valamint az, hogy a századelő integrációs jelenségei maguk is csak behatárolt területen mentek végbe. Rákoskeresztúr helyzete viszont egyértelműen elkeserítő: hiába vált a község – mint regionális léptékben is jelentős paradicsom- és salátafelszállító – Rákosvidék „mezőgazdasági centrumává”, ez mit sem változtatott a falu elmaradott arculatán, illetve az árutermelés áldásaiból kimaradó többség szegénységén.

Vagyis: a Nagy-Budapesthez való 1950-es csatlakozás előestéjén Rákosvidék legnagyobb térszerkezeti paradoxonává alighanem az vált, hogy a belső helyzeti centrum és a fejlettségi centrumok nem csak, hogy nem estek egybe, de szinte teljesen elkülönültek. A következőkben rámutatunk, hogy Rákosvidék szocialista korszakának legtöbb furcsa jellegzetessége erre a tényre vezethető vissza.

A második szakasz: 1950–1990

Az 1950. január 1-jén kezdődő második szakasz legfontosabb jellegzetessége, hogy ettől kezdve Budapest az integrációs folyamatokat már közvetlen módon is befolyásolhatta. Láttuk, hogy 1950 előtt a főváros közelsége csupán közvetve alakította Rákosvidék fejlődését¹⁸, s ezek a közvetett hatások – gondoljunk a tömegtelepek korára – egyre inkább a főváros és Rákosvidék közötti centrum-periféria dualitás megerősödése, s nem pedig az integrációs folyamat irányába mutattak. 1950 után viszont Rákosvidék teljesen a szocialista Budapest – vagy még inkább: a központosított várospolitikai – akaratának függvényévé vált. Ez az integrációs folyamat mesterséges felgyorsítása miatt sokszor új, az eddigieknél nem kevésbé torz struktúrák kialakulásához is elvezethetett. A következőkben a szocialista korszak ellentmondásos eredményeit kívánjuk vázolni.

A szocialista nagyüzemi mezőgazdaság uralkodóvá válása a XVII. kerületben

A szocialista nagyüzemi mezőgazdaság – eltekintve a Rákosi korszak kudarcaként értékelhető próbálkozásaitól¹⁹ – a Kádár-kor szülötte Magyarországon. A folyamat az ország nagy részén 1961-re ért végpontjához: ebben az évben a mezőgazdasági keresők döntő hányada – egészen pontosan 94%-a – már a szocialista szektorban tevékenykedett (Romány 1998, 368). A kollektivizálással párhuzamosan a mezőgazdaság modernizációja is végbement. A hatvanas-hetvenes évek folyamán egyre inkább teret nyertek a nagyüzemi formák: mind nagyobb területű, összevont tsz-ek, nemesített vetőmagok, emelkedő terméshozamok, mind inkább elterjedő gépesített-ség mutatta a változó tendenciákat. A nyolcvanas évek elejére konszolidálódott a szocialista nagyüzemi mezőgazdaság.

Mindez nagy biztonsággal követhető a XVII. kerület területén is. Rákosvidék mezőgazdaságának térszerkezete a két tradicionális agrártelepülés, Rákoscsaba és Rákoskeresztúr körül alakult ki. Ez a történetileg kialakult váz aztán annyira erősnek bizonyult, hogy semmilyen központosító törekvés nem tudta eltörölni. Így a nyolcvanas évek végére a XVII. kerület két óriásszövetkezet: a rákoscsabai térszerkezeti egységet uraló, két kisebb szövetkezetből 1964-ben létrehozott Rákosvölgye, illetve az 1966-ban hasonló módon keletkező Rákosmezeje termelőszövetkezet között oszlott meg (Rákosmezeje MGT SZ alapszabály 1978, 3; Budapest lexikon II. 1993, 351).

A kollektivizálás folyamatát az alábbi adatokkal tehetjük szemléletessé: 1955-ben Rákosvidék területén még 2331 katasztrális hold volt szövetkezeti tulajdonban, de ez az érték az első kollektivizálási hullám kifulladásának következtében 1956-ra 1429 katasztrális holdra csökkent. A kollektivizálás második hulláma azután valamikor 1960–1965 között érte el a XVII. kerületet, amikor is a mezőgazdasági szövetkezetek tulajdonában lévő föld 1956 katasztrális holdról 4285 katasztrális holdra nőtt (*Budapest Statisztikai Évkönyve* 1957, 183; 1961, 110.; 1966, 157).

Az adatok mögött természetesen sokkal mélyrehatóbb folyamatok játszódtak le. Nem szabad elfelejteni, hogy a kollektivizálás első és második hulláma között jelentős minőségi különbség is tapasztalható: a nagyüzemi gazdálkodás elterjedése – így a tradicionális formák többségének szétzúzása – leginkább a hatvanas évektől kezdve figyelhető meg. A mondottak alátámasztására itt most legyen elég a következő: egy 1960-as cikk (*Köbányai* 1960, 3) szemléletesen ecseteli a frissen létrehozott *Petőfi* tiszta – a Rákosvölgye egyik előde – termelési jellegét. Az így kapott kép inkább emlékeztet Boross Marietta (1956) háború előtti gazdálkodást bemutató leírásaira, mint egy korszerű „szocialista” szövetkezetre. Többek között a két világháború között meghonosodott üvegházi paradicsom- és salátapalánta-nevelésről, 10 holdas dinnyekertészetről van szó. Valamennyi növény Rákosvidék tradicionális terménye. S hogy a gazdálkodás még tradicionális, épp eléggé mutatja a tagok felzúdulása amiatt, hogy a gépesítés miatt lassan meg kell válniuk jól megszokott lovaiktól. A cikk éles portrét rajzol a főváros körüli mezőgazdasági gyűrű önálló parasztgazdaságainak végnapjairól, s valami új kezdetéről.

Teljesen más jellegűek a hetvenes–nyolcvanas évek szövetkezetei. A *Rákosvölgye mgtsz-szel* kapcsolatban például a szántóföldi növénytermesztésen, sertés és tojóttyúk-tenyésztésen kívül a következő kiegészítő tevékenységeket sorolja fel a Budapest lexikon 1993-as szócikke²⁰: építőipar, szakipar, vasipar, szolgáltatás, édesipar, csomagolás, rágógumi-gyártás, raktározás, malomipar (*Budapest lexikon II.* 1993, 351). A nagyüzemi gazdaság ilyen széles körű fejlődése minden bizonnyal megint csak a főváros közelségének tudható be. Utaltunk már arra, hogy Rákosmentén – a Rákos-patakot körülvevő termékeny öntéstalajok kivételével – a talajminőség nem a legjobb. A megfelelő technológiák azonban ekkor már kellő mértékben ellensúlyozni tudták ezeket a hátrányokat. *Enyedi Györgyné* idézve: „A modern árutermelő nagyüzemi mezőgazdaság technológiai színvonalának emelkedése, termelésének bővülése, külső kapcsolatainak szélesedése fokozta az igényeket a közlekedéssel, a szállítással, a kereskedelemmel és a raktározással, az irányítással, továbbá a munkaerő szakképzettségével, valamint a termelői és a lakossági infrastruktúrával szemben. E feltételek a fejlettebb, iparosodottabb – de az átlagosnál gyengébb földminőségű területeken sokkal inkább adottak voltak, mint az ország fő mezőgazdasági zónáiban.” (*Enyedi Gy-né* 1985, 92) A század első feléhez képest tehát – amikor a nagybirtok épp a technológiák hiánya miatt nem tudott élni a centrum közelségének lehetőségével – fordult a kocka. A főváros közelsége most döntőnek bizonyult. Ami azonban továbbra is változatlan maradt az a centrum-periféria dualitás megléte. Dacára annak, hogy a XVII. kerület 1950-től fogva közigazgatási érte-

lemben Budapesthez tartozik, az itt található mezőgazdasági övezet maradt, ami volt: a fővárosi ellátóövezet része.

Az „eljáró-övezet”²¹ a szocialista korszakban

Amikor az 1950-ig tartó fejlődési szakaszt elemeztük, akkor azt mondtuk, hogy az ingázók tömeges kitelepülését a közlekedés tette lehetővé, illetve a fővárosi telekpolitika bizonyos hatásai kényszerítették ki. A következőkben látni fogjuk, hogy fenti tényezők szerepe a szocialista korban is meghatározó maradt, sőt – a fővárossal való közigazgatási egység hatására – talán erőteljesebbé is vált.

Rákosvidék és a főváros közlekedési kapcsolatai 1950 előtt szinte teljesen a vasút „szűk keresztmetszetén” át bonyolódtak le. A közlekedés betelepüléseket akadályozó „szűk keresztmetszete” a nyolcvanas évek elejére azonban szinte teljesen eltűnik. A három legfontosabb állomás talán a jóval olcsóbb és egységes vonaljegyek és bérletek bevezetése a hatvanas évek közepén (*A főváros közlekedési...* 1966), az új autóbuszjáratok kapcsolódása az újonnan megépült kelet–nyugati (1974), illetve észak–déli (1980) metróvonalakhoz (*Felnőni...* 1974, 3; *Beszélgetés...* 1980, 9), illetve a magánhasználatban lévő személygépkocsi-park mind jelentősebbé válása a hetvenes évektől.

Ezzel párhuzamosan a szocialista Budapest városrendezési stratégiáiban is olyan változások váltak érezhetővé, amelyek rövidesen a XVII. kerület arculatának teljes átalakulásához vezettek. Az ötvenes években a figyelem még nemigen fordult a külső kerületek felé. Ennek oka kettős volt: egyrésztől megkísérelték a főváros korábbi fejlődési szakaszában létrejött torz tendenciák csökkentését. Elsősorban a belső, jó közlekedésű üres területek beépítését (*Angyalföld, Lágymányos, Külső-Ferencváros*) tűzték ki célul, a peremtérsegek fejlesztését csak a nagyobb főútvonalak (pl. *Üllői út, Váci út stb.*) mentén tartották fontosnak. Másrésztől a kommunista párt főleg a munkásterületek fejlesztését helyezte előtérbe: új alközpontok épültek többek között *Csepel, Kőbánya* és *Újpest* területén (*Preisich* 1969, 35–61).

Az 1959–60 során létrehozott *Budapest és környéke általános rendezési terve* már egy megváltozott szemléletet tükröz. Többek között az elavult lakásállomány minőségibbé tételének igénye is ekkor merült fel. A terv 250 ezer új lakás építését és 62 500 elavult lakás bontását irányozta elő, miközben a főváros lakásainak átlagos szobaszámát 1,4-ről 1,8-ra kívánta emelni (*Preisich* 1969, 54). Itt került szóba a peremkerületek központjainak – többek között Rákoskeresztúrnak – a városias jellegű beépítése is. Az általános javaslatok azután az 1970-es rendezési tervben még konkrétabbá váltak. A minőségi lakásigények kielégítésére a XVII. kerület központjában már 3500 lakás felépítését, illetve 600 lebontását irányozták elő (*Budapest és környékének...* 1970, XXX). Az 1970-es évek második felére tehát mind a közlekedési, mind az adminisztratív feltételek adottak voltak ahhoz, hogy a Rákosvidék jelentős mértékű népességkoncentráció színhelyévé váljon. A betelepülők zömmel lakásra váró fővárosiak voltak.

Ennek megfelelően meg is kezdődtek a változások. A szocialista Budapest városrendezési politikájának ismeretében nem meglepő, hogy a kerület lakosság száma az

ötvenes és hatvanas évek során meglehetősen kis mértékben emelkedett (1949: 35 763 fő; 1970: 49 673 fő; vándorlási különbözet +9990 fő). A hetvenes évek során azonban még ezeknél is kisebb értékeket tapasztalunk: a kerület 1970 és 1980 közötti népessége 49 673 főről mindössze 55 034 főre nőtt, 3463 fős vándorlási pozitívum mellett (Az 1960. évi népszámlálás 3. 1961, 29–30; Az 1970. évi népszámlálás 22. 1971, 336–337; Az 1990. évi népszámlálás 23. 1991, 8). A statisztikai források alapján a hetvenes évek első felének lakásépítkezése még mérsékelt ütemű, egy év alatt sosem épült négyszáz lakásnál több (Budapest Statisztikai Évkönyve 1976, 261–262). A panelházak építése tehát ekkor még épp, hogy csak megkezdődhetett. Az 1971–75 közötti negyedik öt éves terv még csak négyszáz lakás átadását irányozta elő, ellentétben az ötödik öt éves terv 2500 lakásával (Keresztényi 1973, 5). Az igazi fordulat tehát ekkor következett be. Az építési területként kijelölt Rákoskeresztúr azonban nem volt beépítetlen terület. A városrészt szanálni kellett, vagyis a „tőtfalut”, illetve a „németfalut”²² – ha hihetünk egy 1976-os megjegyzésnek (Juhász 1976, 5), körülbelül 800 házat – le kellett bontani. Ez több lépcsőben – a statisztika tanulsága szerint 1977 és 1982 között – ment végbe. A lebontott parasztházak helyét elfoglalta a lakótelep, a „tőtfalu” és a „németfalu” lakói pedig leggyakrabban a panelekben találtak új otthonra. 1981 és 1983 között tetőzött a beköltözés: ezekben az években az épített lakások száma kivétel nélkül meghaladta az 1500-at. Lakóik döntő hányada ekkor már más kerületekből érkezett. Ennek eredményeképpen Rákosvidék népességnövekedése a nyolcvanas években felülmúlt minden eddigi értéket: ekkor 17 538 fő érkezett a XVII. kerületbe, s így – ellensúlyozva a negatív természetes szaporodást – népessége 1990-re elérte a 71 430 főt.

Az egykor falusias Rákoskeresztúr arculata tehát teljesen megváltozott, míg a környező területeken csaknem minden maradt a régi: talán csak Rákoskeresztúr Ny-i határában létrehozott *Újakadémia-telep* (parcellázása a hatvanas évekig bezárólag) és a *Madártelep* (parcellázása a nyolcvanas években) módosította valamelyest a megszokott képet. A kérdés ezek után az, hogy milyen hatást fejtett ki a lakótelep Rákosvidék hagyományos térszerkezeti vázára?

Beszélhetünk-e a hagyományos belső térszerkezeti modell „megfordulásáról”?

A címben feltett kérdést úgy is átfogalmazhatnánk: átváltozott-e Rákoskeresztúr a XVII. kerület belső fejlettségi centrumává a szocializmus négy évtizede alatt? A kérdés ilyen formában kissé leegyszerűsített, s nem is adható egyértelmű válasz rá. Mert mit is tekintünk egy „fejlettségi centrum” ismérvének? Ha a közműhálózat fejlettségét, a középszintű szolgáltató- és ellátó-intézmények meglétét, akkor nyilvánvaló, hogy korszakunkban Rákoskeresztúr vált a XVII. kerület fejlettségi központjává. Ha azonban a lakók társadalmi státuszát, jövedelemviszonyait fogjuk vizsgálni, rögtön közelebb kerülünk a nemleges válaszhhoz. Persze a két szempont nem független egymástól. A magasabb státuszú lakók településrészein előbb-utóbb megjelennek a fejlett közművek, ha másképp nem, akkor önerőből. A különféle központi jellegű szolgáltató- és ellátó-intézmények elhelyezkedésének pedig – a

tömegközlekedés, illetve a gépkocsiállomány elterjedésével – egyre kisebb szerepe lesz. A XX. század végén egy fővárosi kerületen belül már nem beszélhetünk olyan távolságokról, amelyek a lakók életminőségét közvetlenül befolyásolnák.

Mindenesetre volt egy olyan időszak, amikor a századelőtől megszokott térszerkezeti modell megfordulni látszott. A hetvenes évek elején keletkezett központi jellegű intézmények – kezdve az Egészségháztól a Szívárvány áruházig – egytől-egyig Rákoskeresztúron jöttek létre. Ennél is fontosabb különbségeket találunk a lakásállomány, pontosabban annak közművekkel való felszereltségének területén. A hetvenes évek fejlesztései – főleg a csatorna illetve gáz – döntően Rákoskeresztúr, illetve az ott építendő lakótelep területére összpontosultak. Felélénkültek a századelőn már megszokott viták, azzal a különbséggel, hogy most már nem Rákoskeresztúr, hanem a többi településrész volt kénytelen eljátszani a szegény rokon szerepét: „Sokáig például az volt az itt élők vesszőparipája: mindent Keresztúr kap” – emlékszik vissza erre az időszakra Erdei Zoltán, az akkori tanácselnök (*Beszélgetés...* 1980, 9). A fejlesztések ilyen irányán persze csöppet sem lehet csodálkozni. A lakótelepek közműhálózatának kiépítésével a lehető legtöbb ember ellátását a lehető legolcsóbban lehetett megoldani. A kiterjedt kertvárosi övbe már sokkal többbe került kivezetni a gázt és a csatornát. Erre tehát csak a lakótelepek után, a nyolcvanas évek második felében kerülhetett sor (2. táblázat).

2. TÁBLÁZAT

A XVII. kerület közműellátottsága (Public Utilities of XVIIth District of Budapest)

Közműellátás	1970	1972	1975	1980	1985	1990
Vízcső hossza (km)	156,3	195,8	233,8	257,9	289	307
Csatornahálózat hossza (km)	8,3	12,2	15,6	26,7	37	150,9
Gázfőcső hossza (km)	12,5	13,9	17,5	38	58,7	190

Forrás: A tanácsok tevékenysége... 1973; Budapest Statisztikai Évkönyve 1976, 262.; 264.; 267. oldalak; 1981, 191–193. oldalak; 1985, 235–237. oldalak; 1990, 117–119. oldalak.

Látjuk, hogy az 1985 és 1990 közötti időszakban 113,9 km hosszú csatornahálózat, illetve 131,3 km hosszú gázhálózat épült a XVII. kerületben. Mind a két érték többszöröse a kerület addig megépült összes csatorna-, illetve gázhálózatának. Ez pedig egyértelműen arra mutat, hogy ekkoriban kezdődött meg a kertvárosi rész közműhálózatának kiépítése. A külső részek nagy méretei miatt ez természetesen óriási összegeket emésztett fel, s csak egy részét sikerült kigazdálkodnia a helyi tanácsnak. A fővárostól jelentős összegek érkeztek, mivel Rákosvidék ekkor a főváros legelmaradottabb részének számított (*Még szorosabbra...* 1986, 2–3). A fejlesztések költségeinek egy részét azonban kénytelenek voltak maguk a helyi lakosok felvállalni. A munkálatok nem fejeződhetek be egyik napról a másikra: a személyi tulajdonú, zömmel családi házakból álló lakások még az 1990-es népszámlálás idején is sokkal kedvezőtlenebb mutatókkal rendelkeztek, mint a lakótelepek (3. táblázat).

3. TÁBLÁZAT

A lakások közműellátottsága a XVII. kerületben, 1990-ben
(Public Utilities of Housing in the XVIIth District of Budapest in 1990)

Lakások	Összesen	Vízvezeték és csatorna nélkül	Hálózati vízvezeték közcsatorna nélkül	Hálózati vízve- zeték és közcsa- torna	Hálózati gáz
Személyi tulajdonú	20 295	585	12 182	7196	11 545
Ebből: családi ház jellegű	16 597	576	12 042	3650	8022
Állami, tanácsi, szö- vetkezeti és egyéb közületi	4150	14	208	3922	3480
Egyéb tulajdonú	21	1	13	7	9

Forrás: Az 1990. évi népszámlálás – Budapest XVII. kerület adatai, 60. o.

A különbségek csökkenése persze napról napra jelentéktelenebbé válik, ahogy a fejlesztések a legperiférikusabb területeket, nevezetesen a két világháború közötti tömegtelepek utódait is eléri. A kerület csatornázottsági foka például 1990 és 1994 között 10%-ról 50%-ra, a gázellátottság foka pedig ugyanekkor 75%-ról 95%-ra nőtt. Úgy tűnik tehát, hogy a kerület ebben a tekintetben rövidesen homogenizálódik, így Rákoskeresztúr csupán a szolgáltató- és ellátó-intézmények, és persze az itt tömörülő népességkoncentráció mérete miatt lesz nevezhető „városközpontnak”.

Ismét csak más a helyzet, ha a lakótelepek, illetve a családi házak övezetének szociális viszonyait vizsgáljuk. Már Zoltán Zoltán is leírja, hogy a lakótelepeken élők szociális mutatói nem különösebben jók: „A lakótelep-építés ... nagymértékben elősegíti a népesség társadalmi szegregációját is ... Ez alapvetően abból ered, hogy a lakótelepeken elsősorban az alacsony átlagjövedelmű, vagyis az állami bérlakásra, kisebb mértékben a szövetkezeti lakásra igényjogosult családok kapnak lakást. A magasabb jövedelműek csak más lakóövezetekben, kizárólag OTP- vagy magántársasházban szerezhetnek maguknak lakást.” (Zoltán 1981, 102). Mindez természetesen értelmezhető Rákoskeresztúr központjának, illetve a körülötte elhelyezkedő kertvárosnak a viszonyaként is. 1992 őszén – tehát már valamivel a rendszerváltás után – a XVII. kerület önkormányzata megbízta a MTA Politikatudományi Intézetének Helyi társadalom és önkormányzat csoportját, hogy készítsen felmérést a XVII. kerület lakosságának szociális helyzetéről (Böhm-Szőgyi-Szpirulisz 1992). Az eredményekből kiderül, hogy a XVII. kerület legalacsonyabb társadalmi státuszú lakossága két helyen: a két világháború között épült tömegtelepen, Rákoskerten, illetve a lakótelepeken fordult elő. Rákoskerten a lakók 13%-ának még a nyolc általánosa sem volt meg. A lakótelepeken ilyen azért már nem fordult elő, de a szakmunkás-bizonyítvánnyal rendelkezők aránya (33%) nem sokkal maradt el Rákoskert értékétől (36%). Diplomások viszont továbbra is Rákosligeten (21%) és Rákoshegyen (15%) fordultak elő legnagyobb arányban. Úgy tűnik tehát, mintha e tekintetben semmi sem változott volna a háború óta. A két legkorábbi telep lakos-

sága megőrizte viszonylag kedvező szociális pozícióját, a lakótelepekre pedig továbbra sem költöztek magasabb társadalmi státuszú egyének. A századelőn vázolt szegregációs modell tehát továbbra is fennmaradt. Legfeljebb helyenként tapasztalható némi eltérés: Rákoskeresztúr újonnan épült kertvárosa (az *Újakadémia-telep* és a *Madárdomb*) felverekedte magát a századelőn épült telepek szintjére: az itt élő értelmiségiek arányát tekintve (15%) például Rákoshegy után a második helyre kerültek. Rákoscsuba pedig – ez talán a két világháború között épült tömegtelepek öröksége – sok tekintetben lemaradt még a lakótelep mögött is (*Rákoskerten* 54%, *míg Rákoscsubán 47% volt a fizikai foglalkozásúak aránya, szemben a lakótelepek 40%-os eredményével*).

Konklúzió

Vizsgálataink alapján legalább három, a budapesti agglomeráció egésze szempontjából is értékes következtetésre jutottunk:

- a) *A városnövekedési folyamat térbeli dimenzióinak torzulásai*: Azt már a szakirodalom alapján is tudtuk, hogy Budapest környezetében nem jöttek létre csökkenő beépítési intenzitású, többé-kevésbé homogén övezetek. Mindez természetesen Rákosvidéken is megfigyelhető, hiszen (1) mind a mai napig jelentős beépítetlen területek választják el a főváros egyéb területeitől; (2) belső térszerkezete is bonyolultabb annál, hogy a „csökkenő beépítési intenzitású, többé-kevésbé homogén övezetek” sablonját húzzuk rá. Hozzá kell tennünk azonban, hogy a fenti problémák ellenére néhány, 'többé-kevésbé homogén térszerkezeti egységet' mégis sikerült elhatárolni és nyomon követni Rákosvidéken. A klasszikus városökológia bizonyos eredményeit tehát mindenképpen segítségül hívhattuk az elemzés során. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy ezek az eredmények csak a főváros és környéke között fennálló, időben is változó centrum-periféria relációk segítségével értelmezhetők. Más szóval: Budapest és környékének térbeli szerkezete a városnövekedés folyamán bizonyos torz jegyeket vett fel. Ha a torzulások okait meg akarjuk érteni, nem elegendő megmaradni egy túlságosan is absztrakt modell keretein belül, hanem a *konkrét* relációkat – tehát Budapest és környékének sajátos jellegzetességeit, illetve ezek állandó egymásra hatását – is figyelembe kell venni.
- b) *A városnövekedési folyamat időbeli dimenzióinak torzulásai*: A hazai szakirodalomban elsősorban Enyedi György (1988) nyomán vált ismeretessé a városnövekedés szakaszos jellege. Enyedi elkülöníti egymástól a *városrobbanás*, illetve a *viszonylagos dekoncentráció* szakaszát²³. A városrobbanás szakaszát a gyors nagyvárosi fejlődés és népességnövekedés, valamint a visszafejlődő falusi térségek jellemzik. Az ezt követő viszonylagos dekoncentráció idején azonban – a város csökkenő mértékű népességnövekedése mellett – megkezdődik a városi agglomerációk kifejlődése is. Enyedi a két szakasz közötti határvonalat Kelet-Közép-Európában könyve megírásának idejére (vagyis az 1980-as évekre) teszi. Láthattuk azonban, hogy Rákosvidék esetében a periodizációt nem lehet ilyen

egyszerűen elintézni: a vizsgált területen a városrobbanás és a viszonylagos dekoncentráció jegyei között nem húzható éles határvonal. Az agglomerációs területek kifejlődése – a fővárosi telekpolitika visszáságai miatt – párhuzamosan haladt a városrobbanással, 1950 után pedig a külváros népességében bekövetkező változások szinte egészében a központi akarat függvényévé váltak. A városnövekedési modelleknek tehát egy tényezőre – nevezetesen a hatalmi centrum szerepére – mindenképpen nagyobb figyelmet kellene fordítaniuk.

- c) *Az integrációs folyamat lezáratlansága:* Bár igazoltuk, hogy Rákosvidék számos mutató tekintetében felzárkózott a fővárosi centrumhoz, az integrációs folyamat ma még korántsem tekinthető befejezettnek. Az eljárók övezete például egyáltalán nem homogenizálódott: a magasabb státuszúak továbbra is a századfordulós telepök utódait preferálják, míg a szegényebb többség számára maradnak a pannelházak, illetve a két világháború közötti tömegtelepek utódai. A helyi ipar – amit Rákosvidéken főleg az Egyesült Vegyiművek, illetve a térszerkezeti értelemben már inkább a rákosi ipartelep részének tekinthető Budapesti Tejipari Vállalat képvisel –, illetve az egyéb profilú munkahelyek továbbra sem képesek lekötni a helyi munkavállalókat. A XVII. kerület lakosainak 70%-a még 1990-ben is más kerületekbe járt el dolgozni (Az 1990. évi népszámlálás 23. 1991, 40–41). A rendszerváltás utáni – egyelőre roppant homályos – folyamatok minden valószínűség szerint újabb fejezetet nyithatnak Budapest és Rákosvidék centrum-periféria relációinak tekintetében. De ezek elemzésére már csak egy későbbi tanulmány keretében kerülhet sor.

Jegyzetek

¹ A most követő tanulmány egy hosszabb lélegzetű egyetemi szakdolgozat rövidített változata. A szerző szeretné megragadni az alkalmat, hogy köszönetet mondjon azoknak, akik nélkül a tanulmány ebben a formában biztos nem jöhetett volna létre: nevezetesen témavezetőinek, Izsák Évának az ELTE TTK Regionális Földrajzi Tanszékéről, Benda Gyulának az ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszékéről, valamint Dombóvári Antal helytörténésznek. Az esetleges pontatlanságokért azonban természetesen csakis a szerzőt terheli a felelősség.

² Ennek egyik első, s talán legjelentősebb dokumentuma Harrer Ferenc (1908): Nagy-Budapest.

³ Név szerint: Budafok, Csepel, Kispest, Pestszenterzsébet, Pestszentlőrinc, Rákospalota, Újpest városokat, illetve Albertfalva, Békásmegyér, Budatétény, Cinkota, Mátyásföld, Nagytétény, Pesthidegkút, Pestszentimre, Pestújhely, Rákoscса, Rákoshegy, Rákoskeresztúr, Rákosliget, Rákosszentmihály, Saslalom és Soroksár községeket.

⁴ A centrum-periféria relációként értelmezett integrációs folyamatot tehát a legkülönbözőbb gazdasági, társadalmi, térszerkezeti centrum-periféria relációk, illetve azok időbeli átváltozásai alkotják.

⁵ Rövidesen látni fogjuk, hogy a klasszikus városökológia fogalomkészlete (magyarul lásd például Burgess [1973]) csak fenntartásokkal alkalmazható Budapestre és környezetére. Ennek ellenére nem hiba, ha a Rákos menti községek 1950 előtti és utáni fejlődésének bizonyos típusjelenségeit ezeknek a fogalmaknak a segítségével írjuk le, egyelőre zárójelbe téve azt a kérdést, hogy az egyes „övezetek” milyen, a szabályostól eltérő térszerkezeti sajátosságokat fognak tükrözni.

⁶ A főváros és környéke agrárkapcsolatainak történeti átalakulását a legújabb szakirodalomban részletesen is elemzi Csoma Zs. (1998).

⁷ Szánthó G. (1912, 206) szerint ugyanis még a névadó, Laffert Antal kezdte meg a parcellázást.

- ⁸ Különösen jellemző, ha összehasonlítjuk a rákoscsabai és a rákoskeresztúri nagybirtok gépesítetttségét: cséplőszekrényt, vetőgépeket Rákoscsabán például hiába keresnénk, ezek kizárólag Rákoskeresztúron voltak használatosak (*A magyar korona...* 1897, 246-247).
- ⁹ Lásd például Galgóczy Károly (1878) megjegyzését arról, hogy Rákoskeresztúron „a lapos, réti földeken” káposzta-, répatermesztés folyik.
- ¹⁰ A klasszikus városökológiai modellek budapesti teszteléséről bővebben írnak Csanádi Gábor és Ladányi János Budapest térbeni-társadalmi szerkezetének változásai című művükben (1992).
- ¹¹ Ezt támasztja alá dr. Geiger József helyi orvos beszámolója 1912-ből: „*Legegészségesebb része a községnek a délnyugati újtelep Antal-telepi része...a fővárosból kijövő éves lakók, vagy nyaralók előszeretettel jönnek a község ezen részébe, vagyis az Antal-telepre, lakni.*” (Idézi Szánthó 1912, 196)
- ¹² A két világháború közötti egyesületi iratok összetételének vizsgálata legalábbis erre utal.
- ¹³ A Horthy-kor foglalkoztatási statisztikái egyértelműen mutatják az ipari munkásság növekvő részarányát Rákosvidéken.
- ¹⁴ 1931-ben a Rákoshegyi előljáróság ennek megfelelően osztotta két részre Rákoshegy területét: az északi területen 270 négyszögöl, míg a déli „külső övezetben” 150 négyszögöl lett a teleknagyság alsó határa. Nyilvánvaló, hogy ezzel a régi, jó minőségű lakóövezet és az új tömegtelepek határát is kijelölte (Fővárosi Levéltár V. 712.a. 5797 (135kgy)/931.sz.).
- ¹⁵ Lásd 1939-ből a *Rákoskeresztúri-Podmaniczky-telepi R.K. Kápolnaegyesület* (a Régiakadémia-telep) megalapítóinak névsorát (Fővárosi Levéltár IV. 1427.). A 63 telepi lakos szinte kivétel nélkül tisztviselő.
- ¹⁶ 1937-ben (tehát a Bolza- és Vangel-telep felparcellázása után legalább öt-tíz évvel) *Rákoscsaba* címmel megjelentettek az ezeken a telepeken élők egy rövid életű helyi újságot. Ennek első számából meglepő dolgok derülnek ki: a telepen még mindig nincs közvilágítás, járható utak és vízvezeték. A község nem teljesíti erre vonatkozó vállalásait, a lakók háborognak.
- ¹⁷ A két Akadémia-telep közül a második világháborúig főleg a Rákoskeresztúr ÉNy-i határában fekvő Régiakadémia-telep épült be. A Rákoskeresztúrtól DNY-ra fekvő Újakadémia-telep benépesülése – számos korabeli forrás vizsgálata alapján – főleg az ötvenes és a hatvanas években ment végbe.
- ¹⁸ A községek teljes önállóságát legfeljebb az 1937. évi VI. tc. korlátozta valamelyest, amelyben az agglomerációs településeket (a különféle rendezési tervek, az Építészügyi Szabályzat és a városias kialakításra szánt területek kijelölésének tekintetében) a Fővárosi Közmunkák Tanácsa felügyelete alá helyezte. Ennek ellenére ez a törvény még jelentős beleszólást engedett a helyi képviselőtestületeknek is, teljesen centralizált modellről tehát ekkor még nem lehetett szó.
- ¹⁹ Sztálin halála, Rákosi bukása, illetve Nagy Imre kormányalakítása után (1953) a parasztok egymás után léptek ki a szocialista szervezetekből: így például 1953 és 1954 folyamán 943 tsz oszlott fel, illetve 146 000 fő távozott onnan (Szakács 1998, 333).
- ²⁰ A szócikk természetesen már a rendszerváltás után keletkezett, de a hetvenes–nyolcvanas évek szocialista szervezetekének örökségét megfelelően tükrözi.
- ²¹ Mivel ingázásról általában akkor beszélünk, ha a munkahely és a lakóhely két különböző településen található, 1950-től jobbnak láttuk, ha inkább a (más kerületekbe való) „eljárás”, illetve az „eljáró-övezet” kifejezéseket használjuk.
- ²² Előbbi helyén ma Rákoskeresztúr Városközpont, utóbbi helyén pedig a Kis utcai lakótelep helyezkedik el.
- ²³ A harmadik és negyedik szakasz jeleit (a dezurbanizáció és az informatika urbanizációja) a szerző a nyolcvanas évek végéig nem látja közép-kelet-európai térségünkben, így ezekre itt most nem térünk ki.

Irodalom

- A főváros közlekedési helyzetének elemzése 1950–1965 között.* (1966) Budapest, Fővárosi Tanács VB. Közlekedési Osztály I. szakbizottság. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény BQ 385/765.
- A magyar korona országainak 1895-ös mezőgazdasági statisztikája.* (1897) II. kötet (Gazdacímtár). Budapest.
- A tanácsok tevékenysége a főváros társadalmi-gazdasági fejlődéséért.* (1973) Összefoglaló adatok a tanácsstagok részére. Budapest Főváros VB. Terv- és Közgazdasági Főosztálya. Budapest Főváros Tanácsa Információs Központja, Budapest.

- Az 1920. évi népszámlálás I-III. Magyar Statisztikai Közlemények 69-71. KSH, Budapest.
- Az 1941 évi népszámlálás. (Demográfiai adatok községek szerint) (1947) KSH, Budapest.
- Az 1941. évi népszámlálás I. Foglalkoztatási adatok községek szerint. (1975) KSH, Budapest.
- Az 1949. évi XXVI. tc. alapján Budapesthez csatolt községekben és megyei városokban működött egyesületek alapszabályainak gyűjteménye. A rákosmenti községekre vonatkozó rész. Fővárosi Levéltár IV. 1427. Budapest.
- Az 1960. évi népszámlálás 3. Budapest személyi és családi adatai. (1961) Az 1949. évi népszámlálás eredményeire vonatkozó rész. KSH, Budapest.
- Az 1970. évi népszámlálás 22. Budapest adatai I. (1971) KSH, Budapest.
- Az 1980. évi népszámlálás. Budapest adatai II. (1981) KSH, Budapest.
- Az 1990. évi népszámlálás 23. (1991) Budapest adatai, illetve Budapest – A XVII. kerület adatai. KSH, Budapest.
- „Beszélgetés Erdei Zoltán tanácselnökkel.” (1980) – *Rákosmenti Híradó*. 1. 9. o.
- Boross M. (1956) A nagybudapesti és pestkörnyéki paradicsomkultúra gazdasági és néprajzi vizsgálata. – *Néprajzi Értesítő*. 129-169. o.
- Böhm A.-Szögyi L.-Szpirulisz I. (1992) Rákosmente lakóinak szociális helyzete, állampolgári közérzete. – *Tér és Társadalom*. 3-4. 163-177. o.
- Budapest és környékének általános rendezési terve. (1970) Budapest.
- Budapest lexikon I-II. (1993) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Budapest Statisztikai Évkönyve (1957; 1961; 1966; 1970; 1976; 1981; 1985; 1990) KSH, Budapest.
- Burgess, E.W. (1973) A városfejlődés: hipotézisek egy kutatási javaslatához. – Szelényi I. (szerk.) *Városszociológia*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. 74-114. o.
- Csanádi G.-Ladányi J. (1992) *Budapest térbeni-társadalmi szerkezetének változásai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Csoma Zs. (1998) Falusi környezet – Nagyvárosi ellátás. *Budapest a kert-, szőlő- és bortörténet városa*. (Agrártörténeti, agrártudomány-történeti, agrárétnográfiai városmonográfia Pest, Buda, Óbuda város-egyesítésének 125. évfordulóján). Centrál Európa Közhazsnú Alapítvány, Budapest.
- Déry A. (1995) A Fővárosi Közmunkák Tanácsa (1870-1948) – Egy független városrendezői hatóság. – *Budapesti Negyed*. 3. 77-96. o.
- Enyedí Gy. (1988) *A városnövekedés szakaszai*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Enyedí Gy.-né (1985) A regionális növekedés fő folyamatai 1960-1980 között. – Élelmiszer-gazdaság. – Bartke I. (szerk.) *A területfejlesztési politika Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- „Felnőni a fővároshoz.” (1974) – *Népszava*. május 18. 3. o.
- Forbát I. (1906) *A lakáskérdés és Budapest jövője*. *Megjegyzések a főváros községi politikájához*. Grill, Budapest.
- Galgóczy K. (1878) *Pest-Pilis-Solt vármegye monographiája III*. Budapest.
- Gyáni G. (1992) *Bérkaszárnya és nyomortelep – a budapesti munkáslakás múltja*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Haltenberger M. (1947) Nagy-Budapest falvai. – *Városi Szemle*. 7-8. 425-448. o.
- Harrer F. (1908) Nagy-Budapest. – *Városi Szemle*. 1. 23-37. o.
- Juhász E. (1976) Öt falu Budapesten. – *Magyar Hírlap*. augusztus 27. 5. o.
- Keresztényi N. (1973) Megújulás előtt a XVII. kerület. – *Magyar Hírlap*. augusztus 26. 5. o.
- „Képviselőtestületi ülés.” (1912) – *Rákosvidéki Hírlap*. július 14. 3-4. o.
- Kovács I. (1997) *Rákosliget története – Az első évtizedek*. Budapest.
- Kőbányai Gy. (1960) Az első közös tavasz. – *Esti Hírlap*. március 27. 3. o.
- Lord A. (1901) *Budapest telekpolitikája*. Városrendezési tanulmány. Budapest.
- „Megint robot.” (1904) – *Rákoskeresztúr és vidéke*. 12. 2. o.
- „Még szorosabba fűzzük kapcsolatainkat a lakossággal.” (1986) – *Rákosmenti Híradó*. 1. 2-3. o.
- Nemes Nagy J. (1998) *A tér a társadalomkutatásban. Bevezetés a regionális tudományba*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Intézet, Budapest.
- Preisich G. (1969) *Budapest városéptetésének története III*. Műszaki Kiadó, Budapest.
- „Rákoscaba fejlődése.” (1912) – *Rákosvidéki Hírlap*. július 31. 1. o.
- Rákoscaba nagyközség képviselőtestületi jegyzőkönyvei. Fővárosi Levéltár. V.711.a.
- „Rákoscaba vízvezetése.” (1913) – *Rákosvidéki Hírlap*. február. 2. 2. o.
- Rákoshegy nagyközség képviselőtestületi jegyzőkönyvei. Fővárosi Levéltár. V.712.a.
- Rákoskeresztúr nagyközség képviselőtestületi jegyzőkönyvei. Fővárosi Levéltár. V.713.a.
- Rákosliget nagyközség képviselőtestületi jegyzőkönyvei. Fővárosi Levéltár. V.714.a.
- Rákosmezeje MGT SZ alapszabály*. (1978) Budapest.
- Rechnitzer J. (szerk.) (1994) *Fejezetek a regionális gazdaságtan tanulmányozásához*. MTA RKK, Győr-Pécs.

- Romány P. (1998) Az Agrárpolitikai Tézisektől a Nemzeti Agrárprogramig 1957–1997. *A magyar agrártársadalom a jobbágyszabadságtól napjainkig*. Napvilág Kiadó, Budapest. 345–437. o.
- Sinkovicsné K.J. (1987) *A mi volt falunk, Rákoskeresztúr*. Magyar Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattár EA 23370 jelzet.
- Szakács S. (1998) A földreformtól a kollektívizálásig 1945–1956. *A magyar agrártársadalom a jobbágyszabadságtól napjainkig*. Napvilág Kiadó, Budapest. 285–344. o.
- Szánthó G. (1912) *Rákoscsaba község leírása – régi és újkori ismertetése*. Rákoscsaba.
- Szendy K. (1942) *Tanulmány Nagy-Budapestről*. Budapest.
- Tisza I. (1996) A magyar állami és magán vasúttársaságok kialakulása 1847 és 1875 között. – Kovács F. (szerk.) *Magyar vasúttörténet II. 1876-tól a századfordulóig*. MÁV Rt. Budapest, 55–113. o.
- Thirring G. (1935–37) Budapest főváros demográfiai és társadalmi tagozódásának fejlődése az utolsó 50 évben. – *Statisztikai Közlemények*. 70. KSH, Budapest.
- Udvarhelyi D. (1996) Magyarország gazdasági és vasútpolitikája 1876-tól a századfordulóig. – Kovács F. (szerk.) *Magyar vasúttörténet II. 1876-tól a századfordulóig*. MÁV Rt. Budapest. 7–43. o.
- „Újabb telkek eladása.” (1897) – *Rákoskeresztúr*. 7. 4. o.
- „Vízvezeték Rákoscsabán.” (1911) – *Rákosvidéki Hírlap*. június 18. 3.
- Wallerstein, I. (1983) *A modern világ gazdasági rendszer kialakulása*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Zoltán Z. (1981) *A dinamikus nagyváros*. Magvető, Budapest.
- Zsemley O. (szerk.) (1938) Rákospalota és Rákosvidék. *Magyar vármegyék és városok monográfiája* 24. Budapest.